

“ժողովեաց զըստակս այս բանն” սողերուն յաւելցունել նաեւ “եւ Համառօտ ետ մեզ զայս բանքս” սողերը, եթէ արդէն իւր ձեռքն հայերէն օրինակ մը չըլլար գրեալ յԱպօստայիդայ մեզ համար, այսինքն Հայոցս համար:

Բազմահմուտն Ապօստայիք Ատորին, որ երկիրս Շնորհաւոյ պէս մարդէ մը հարցունելով պատմական մութ կէտեր կը պարզէ, եւ լամբրոնացոյ պէս մէկու մը աշխատութիւն մը կը յանձնարարէ, հարկաւ անոնց բարեկամ, մտերիմ եւ քնակակից լինելով, շատ եւ շատ կարեւրի է որ հայերէն լեզուի ալ հմուտ եղած ինէր եւ մեր այդ երկու անմահ Հայերբու խնդրանքը գրէր կամ գրել տար մեզ համար հայերէն Մարդակազմութիւն մը:

Յնոր պայտին եւ այլ վաւերական ստուգութիւն, ներկայ փաստից շնորհիւ կը համարձակիմ ինձագրել գտնէ որ Ապօստայիդի մեզի ծանօթ Մարդակազմութիւնը թէեւ 16^{րդ} դարու վերջը կամ 17^{րդ} սկիզբն ստուգեալ եւ վերստին շարադրեալ յԱսար բժշկէ մերմէ, բայց աւելի հին ծնունդ մը ունենալու է, 12^{րդ} դարու գործ լինելու է այն, շարադրեալ կամ աւանդեալ նախապէս յԱպօստայիդայ, որ ըստ ամենայն հասանականութեան՝ հայերէն զայն գրեց կամ աւանդեց: Ասար Սերաստացի կրնար նոր Մարդակազմութիւն մը գրել, ինչպէս գրած է կ’ըստի, կամ լծարգմանել նորագոյն գործ մը փոխանակ Ապօստայիդի Մարդակազմութեան, որ արդէն “ի քաղաքի քաղաքի” աշխարհի հեղինակաց գործերէն քաղածոյ մըն էր. քան ինքնագիր հեղինակութիւն մը: Ասար իմմէ չորս ուկէս դար առաջ գրուած, պատկառելի հնուածեան մը գործով կրող Մարդակազմութեանս պատահելով, անշուշտ զայն հայերէն գրուած գտաւ եւ գուցէ ատորական՝ անձունի հայերէնով մը, որ զայն ուղղելու, մաքրելու գաղափարն յղացաւ եւ երկու արեւելեանմէք զայն յստուգութիւն անելու եռանդն եւ փորձն ունեցաւ, ի յիշատակ գոգցեն մեր Արծաթի դարուն մէջ զարգացեալ ազգային բժշկութեան վաղամե փառաց:

Կարելի չեղեւ ինձ այլապէս լուծել այս կործանեալ հանգցողը՝ որ շատոցն ի վեր արդէն իմ եւ Հ. Ղ. Յովնանեանի մէջ երկար թղթակցութեանց նիւթ եղած՝ տաղովալի գառնալ սկսած էր: Բիւր շնորհակալութիւն ուրեմն առ Վերապ.

¹ ՅԱՄԱՐԱՅ ՍՏՈՒԳԵԱԼ ՄԱՐԴԱԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ՄԶԻՆ ԻՆՔ ԻՆ ԱՍՏՈՐԵՆԵՆ ԲՈՒՆԵՐ ԳՐՈՒ ԱՅՈՒՆ ՆՆԱԿԱՆԵՐ ԻՄ ԱՌ ՄԻ ՄԱՐԴԱԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒԿԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԶՂ:

Հ. Եղիշէ Վ. Գաֆթեանեան, որ թէեւ ոչ կատարելապէս՝ այլ գէթ մասամբ եւ մեծապէս մեր հետաքրքրութիւնն յափցունելու պատճառ եղաւ:

Կ’ուզէի գեւ երկարօրէն խօսիլ Մարդակազմութեանս վրայ, նորա նախնի եւ արդի արժէքն ի վեր հանելով, այլ այդ մասին արդէն մասամբ խօսած լինելով,¹ չեմ ուզեր յառաջ անդր գնալ առ այժմ, մինչեւ որ յաջողիմ մի օր ամբողջ գործը տպագրութեան տալ, ինչպէս խոստացայ վերեւ:

ՏՐ. ՎԱՆԴԱՐ Թ. ԹՈՐՈՒՄՈՒՆԱՆ

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՅԱՐԴԱՆԱՅԻՆ ՈՒՆԵՐՈՒՄԻԹԻՆԵՐ ԳԵՂ Ի ՀԱՅՍ

(Հարստ-խոթեան եւ վեր)

ԺԵ.

Խօսելով Գրիգոր Ալթմանացու մասին, ես յիշատակեցի նորա սովորութիւնը պաշտօնէն հայ օտանաւորները տանիքներէ եւ պարսկերէն անողջ տողերով եւ երկտողաներով (distique): Եւրոպական ուրիշ բան է, երբ հայ օտանաւորներ ձեռք պատահում են պարսկերէն բառեր, որպէս արդէն հայոց չըթ ունենան, քաղաքացիական իրաւունք ստացածներ, թէպէտ եւ մի որոշ չըթնի միայն, կամ որպէս տներէնուրիշ բանաստեղծական արտաստեղծութիւններ, փոխ առնուած հայ բանաստեղծներից առանց փոփոխութեան. ոչպէս որ ք. Բախթի, ձիւն պարսկերէն լեզուի եւ ուրիշ, աշխարհաբար-պարսկական լեզուի, մի բանաստեղծութեան մէջ, որ հետաքրքրեց ինձ իւր փոքրաշուք կամ փաղաքական բառերով, ինչպէս՝ արտիկ, գունդի եւ խարիկ:

¹ Եւս “Մեթոդիկ” Թ. 1731, ամի 1889. “Նյութերի 1: 1 էմմ. 2-րդ. Թ. 1033 վերջում. 123 թղ. in-20: Գրութիւնը 10, 8X7, 2 հրմ. 1 — 8-րդ. 20: — Թուահասարակութիւն. հայ տառերով իւրաքանչիւր 22 թերթից յետոյ — Թու. վեճ. հաստ, գեղեցիկ, աման — Գիրք. բոլորգիր — Զարդեր. գունագեղ զարդարքեր կապուած ամանաւորներից հետ լուսանշանի վրայ, խորաւոր թերթի ձաւ կտրել (42, 48, եւ 79-ի): — Կաղեր. սախապիտի, կաղեր. փայլ կտրած ձեւակարարներ — Վեճակ. կաղեր խախտուած է, թերթից քաղաքային են, սկզբը պախալուս է 12 թերթի: — Եւրոպայի անուն. եւ ինտահարգութիւն 2-րդ. Բախթի (423—78) Թ. 1. Զարդեր. (18—48) Թ. սկզբից թերթի. 2. Գաղութիւն Թուստան, օտանաւոր արտիկ Սուրբ Բիթիկ (42—48) Թ. 3. Գաղութիւն արդի Գրիգորի Թրդ Լուսարդին, օտանաւոր, Նոյնի պարի, Սեցի զանաւանդների, ինչպէս անվերապար (918—918) Թ. 5. Գաղութիւն Մարիայի եւ Գաղապարի կամ, ըստ այլ իմ ծօտ գտնուած արտագրուած օրինակին, Կուսարի, Սեցի զանաւանդների, ինչպէս անվերապար (918—988) Թ. այս Եւրոպ. Արծաթաւ օտանաւոր հոգեւոր պատմութիւն է, թէ ինչպէս կրկնապատ Գաղապար քրիստոնէութիւն ընդունեց. եւ 6. Բանաստեղծութիւններ մի ամբողջ խօսք հայ բանաստեղծների. Գրիգոր Ալթմանացու, Աստուածատու Էնիկու, Մարտիրոս Անճարացու, Նաւրեկացու, Գոստանդի եւ այլն (988—128) Թ.:

Աշերտ արծաթ երրիւյ.
Դադ ջրեր իրեն ժողովին.
Դարսվեր եմ. թող ջուր խմեմ.
Կարաստով՝ շերթամ մեռանիմ.
Սրտիկս երկու գունն ունի.
Մէկն գաղտնիք, միկն աղանի.
Կերթամ այն գաղտնի գաղանի.
Կու լանելեմ խարրիկ աղանի:
Ով որ այդտեղի ծոց ունի.
Թող ապրի շաղիկ հաղանի.
Զիտմանի ե վերայ շարե.
Հաստ մանկան լեղի պատառի:
Ոչ ի այրն (՝) ներկամ հաղանի.
Ոչ մանկան լեղին պատառի.
Կերթամ կանիթեմ են ակն.
Որ լեղակն իրմե կելնի:

Սեր դէպի փաղաքական հոսքեր ի վերա-
որութեամբ մենք նկատում ենք աղբէն Հայոց հին
ժողովրդական երգերում, որոնք պահպանեց մեզ
համար Մ. Նորենացին, այդպէս կարմիրի, եղեգնիկ,
պատանեկիկ (I, 1ա) եւ, այսօր ըստ Ստանհի ար-
տագրուած օրինակին, «անդիկին» փոխանակ տեղի
(I, 1b), նշնպէս «Սարթ ճնիկ» (I, 1. եւ II, 5) եւ
թերեւս «գեղեցիկ» Արտաշէսի վերայ գրուած ոտ-
նաօրի մէջ (II, 5):

Հենում ար Վրտաշէս՝
Ի սեւաւն գեղեցիկ եւն:

ԺԶ.

Աշերտնեւով խողոր, չեմ կորով չայտնել
իմ ցաւը, որ մի քանի հայ հրատարակութիւններ,
մանաւանդ հնարաններն ու արտատոհմանները,
անմատչելի էին ինչ այս նկատարկութիւնները կազ-
մէին. այսպէս զոր օր. եւ այսմ միայն միջոց գտայ
ծանոթանալու Բաղասափ եւ Թովասափի պատմու-
թեան աղագիր արեակ բնագրի հետ ըստ Յայն-
ստուրցի, որը նորերս մտաւ Վայո. Հաս. Մատենադա-
րանը մի տասնեակ ուրիշ հայ հնարագր գրքերի հետ
միասին. աղագիր հրատարակութեան մէջ նշնպէս
պահպանուած է թարգմանիչ Ասատի յիշատակա-
րանը (գլ. V): Թովասափ եւ Աստիկի պատմու-
թեան հայ թարգմանութեան մասին նկատողու-
թիւնն կայմարն (գլ. Թ). եւ չկարողացայ օգտուել
Հ. Բատիֆֆօյի աշխատութիւնից, որը վերաբե-
րում է այդ առարկային. *Studia Patristica, Etudes*
d'ancienne littérature chrétienne par P. Batiffol.
I. fasc. Le livre de la prière d'Asebeth. in-8o
1889: Այդ գիրքը գծարտադրար այսմ էլ Հէ կա-
րողացայ ձեռք բերել: Գրիգոր Տաթեւացւոյ շարա-
գրութեան միջոց հանուած հատուածը, որն եւ
յառաջ եմ բերել Զ. գլխի վերջնութիւնը նկատա-
ղութեան մէջ, արդէն աղագրուած է Ղ. Փիրքա-
մալեանի մօտ (նկատար Հայոց եւն. Պոլսն. 1880.
էջ 27) բայց այլ թուականով եւ ըստ այլ ձագրի:
Այսքան եմ համարում նշնպէս Եփեսոսի Ման-
իկութեան պատմութեան մէջ գտնուող «տախտակ

բառի թարգմանութիւնը լրացնել (էջ 234) եւ
թարգմանել եմ ДОСКА բառով, աւելի պարզ կրկնի,
եթէ «տախտակ»-ը այդ տեղ հասկանալու փոքրիկ
տախտի՝ այդինքն գա՛հ մտքով:

Ներկայ թերթիս տպագրուած էր արդէն, երբ
ստացուեցաւ Ամսօրեայ Հանրիսի օգոստոսի հա-
մարը, ուր Սուտ-Վաղիթիթենիսի Ղեզբանեղ Մա-
կեդանացու Պատմութեան մասին պատմած հետա-
քնին էփեսոսեան, 229 էջի վերայ, յառաջ են
բերուած խաչատուր Կեչառուեցու ոտանավորները,
որոնք ունին շատ նմանութիւն ըստ որում եւ ըստ
ոճին ոտանաւոր Հոգու եւ Մարմնի գէշի հետ (տես
վերեւէ էջ 71): Նշն յօդուածից իմացայ, որ Սա-
չատուրի մի քանի բանաստեղծութիւնները տպա-
գրուած են Հ. Ղեզնդ Ալիշանի մօտ Այրարատի
նկարագրութեան մէջ (վնենտիկ 1890), շատ կա-
րելի է, որ նոցա թուում գտնուում է նշնպէս այն
բանաստեղծութիւնը, որն եւս յառաջ եմ բերել
էջմ. թիւ 86 ձագրից հանած քաղածութիւն:

Բազմահմում հայերենագիր աշխատութիւնը
գեւ եւս չկայ ոչ Համալսարանի մատենադարանում,
ոչ Հրատարակութեան եւ ոչ էլ Արիական Թանգա-
րանում:

Մի քանի պատճառներով, որ մասամբ ցոյց
եմ տուել ստորեւ, մտնում եմ այս գլխի մէջ
տարբեր ընթերցողականներ Մ. Նորենացու Պատմու-
թեան ըստ Ստանհի ձագրին, որի տէր սրբազան
Սարգիս Գառնարեանին մի անգամ եւս յայտնում
եմ խորին շնորհակալութիւնն որ այնչափ սիրով
շնորհեց ինձ: Յիշում եմ ձագրը՝ բաղկացած է 289
թերթից (սկզբում երեք թերթի եւ վերջում երեք
թերթի պատկան են) in-4o, երկխմի, խրաւանիքը
17×5, 8 հրմ., առջ 27, մագաղաթի վրայ
գրուած, բոլորդի: Թերթերը Մ. Աստիկի Պատ-
մութեան մէջ խառնուած են գրողի յայտնաբերով,
բացի գրիչ Ներսէսի յիշատակարանից որ ձեռագրի
վերջում է, գտնուում են նշնպէս դարձեալ նորս
ուրիշ երկու յիշատակարանները, միայն ձեռագրի
մէջեղում, իսկ միւսը Սա. Աստիկի Պատմութեան
վերջում, բայց նոցա իրականապէս ոչինչ նորութիւն
չեն ներկայացնում առաջին համառոտութեամբ,
որն եւս յառաջ է բերուած տարեւ: Կայ մի յաւե-
լուած գրութիւն 36 թերթի վրայ 1874 թուից,
որը հարցրուում է, թէ առաջ քահանայ Պատմիչ
Հասկնեանն է նուիրել այդ ձագրը այսմանս տի-
րոջն ի նշան բարեկամութեան: Կայ այլ եւս մի
քանի տեղերում յաւելուած գրութիւն 1885
թուից Մեծարդ Սմբատեան Նախիջևանցի եպիսկո-
պոսի ձեռնգրով. — Բաղանդարութիւնն. Մ. Մովսիսի
խորհրդանշող Յաղագս միայն սկզբանն. Ասմ քանիցս
Սաչակայ Բաղբատանույ ինչպաւր (5a—128aթ.)
Բ. Ստեփաննայի Տարոնեցւոյ Աստիկի Պատմութեան
Տիեզերական (129a—221b թ.) Գ. Պատ-
մութիւն ըստապիտիկ Լատիվերայ վարդապետի:
Վասն անցից անցից ի յայլատեսն աղագր որ
չուրջ մեզ են: Անց(գ) ընդ աշխարհս հայոց (222a
—276a թ.) եւ Գ. Մովսիսի խորհրդանշող սասցեալ
է երկրաշափ յարազս աշխարհաբարութեան տիեզե-

¹ Ես գուրս ձեռքի բնագրից «արդոյ», բառը, որպէս
եօթնասուն չափ խաղաղարդ. նա, ըստ երեւութիւն, Պատ-
մարանի բացատրութիւնն է:

² Տես ներկայ նկատողութիւններն Բ. Գլխիւ:

րաց (277 b—286 a թ) Ահա ձագրի վերջում գրուած յիշատակարանը:

“Փառք անհասանելի, անճառի, անճահի, ամենակարողի, ամենակարգի, եւ արարողի ամենայն էրցոյ յանելից՝ հօր եւ որդւոյ եւ հոգւոյն սրբոյ անձամբ եւ դիմաց արեւհայ, այլ իսկութեամբ անկերպութեամբ զորութեամբ իշխանութեամբ միաւորեալ նմա ճշմութիւն: եւ փառք յամենայն էրցոյ ամէն: Որ կարողացոյց զիս զմարեալ [յ]ամենայն տեսակս մեղաց զանյիշելի եւ զեղիշելի մեղատէր եւ շարագործ ներսէս ստատանուն, ծրագրել զպատմութիւն թագաւորացն մերոց: Աղաւթ զձեզ զամենեւեմ [ա]յն յիշելոյ եւ թողութիւն ինդդիւնայ յանոթակալ աշխիշաշար տեսառնին (այդդիւն) զընօղան զտէր Ազարիայ քահանայն եւ զմայրն իմ Ողորտութեան: Ամէն:”

“Գրեցաւ պատմագիրքս ի յերկիրս Լուսաւ ի զեւդս Ագաթի (7) ի զմարեմ Սարգիս արեւելիս, իսկոյն ի սուրբ եւ զբարձրաւի ուսում որ կոչի Սանահին որ եւ իսկզբն եւ մայր ամենայն վանորայից ընդ հոյանաւս լուսայ մասի սուրբ տառաւածածնին եւ հրաշափառ անձնափոխի սուրբ կաթողիկէի եւ այլ սրբոց որ աստ հաւաքեալ կան:”

Սանահին վանքի վանահայրերի թուում Սարգիս անուանով գիտենք միայն մի անձն. այդ Սարգիս եպիսկոպոսն է Բեբեկի որդին, Արղւթ թեմաների ազգատոհմոյ: 1633 թուին նա նորոգեց Սանահին տաճարի գմբեթը, որ միասուռել որ քառաթիւ երկարածից (Description des Monastères Arméniens d'Agghbat et de Sanahin, par l'archim. Jean de Crimée avec Notes et Appendice par M. Brosset, St. Pet., 1863, p. 77): Այդ տաճարում մի արձանագրութիւն կայ, որ հաստատում է թէ Բեբեկի որդին՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսը 1652 թուին վերակառնեց Փփրկի եւ Առաւածածն տաճարները, Ս. Գրիգորի եկեղեցին, մատուռն ու մատուռների խոյրը (նոյն, էջ 66): 1652 թուից մնացած մի հրովարտակ կայ, որ վրաց թագաւոր Ռուստամը, յանուն այս եպիսկոպոսին է տուել (նոյն, էջ 88—88), նորա զերեզմանը զանուում է Սանահին վանքում: Փփրկի եկեղեցւոյ մատուռին մաս՝ իմ կողմը (նոյն, էջ 79): Ապա ուրեմն մեր յիշած ձագրը, որ Սանահին վանահայր Սարգիս արքեպիսկոպոսի համար է գրուած, ժե՛ղ զարու կէսին է վերաբերում, թէ եւ մագաղաթի վրայ է գրուած:

Եւ արդէն առիթ ունեցայ խօսելու այն էական օգնութեան մասին, որ ձագրի ու տպագրի համաձայնութեան գործին ցոյց տուեց իշխանին միաբանելուց մինչ՝ Գալուստ Մկրտչեանը: Համարեա ամէն երեկոյ, երբեմն եւ առաւմուշից, հէնց որ առաւելների ձեռագրերով պարագլխէ ընդհատում էի, մի քանի ժամ անց էի կայնում այս համակրելի միաբանի սենեակում, ուր կարգով մեղանից մէկ կարգում էր ձագրը, իսկ միւսը տարբեր ընթերցողաները նշանակում էր տպագրի հրատարակութեան էջերի վերայ: Իմ իշխանին մնալուս վերջին օրերում, երբ բոլորովին ժամանակ չունէի, միաբան Գալուստ Մկրտչեանը շարունակում էր ձեռագրի ու տպագրի համաձայնութիւնը միմեկի, օգտակար լի սակայն ժամանակ ժամանակ իշխանին մատենա-

գարանակետ Է. Սահակ Ամատուռն գործակցութեամբ: Այս կերպով բազմաառեցեալ Մ. Խորենացւոյ Պատմութեան տպագրի բնագիրը Սարգիս եպիսկոպոսի ձեռագրի հետ, որն եւ ծագման տղին նայելով Սանահին տղին:

Սանահին օրինակի վարկանիւնները գլխաւորապէս կարեւոր են սկզբնագրի տառերի նկատմամբ: Ապա՝ թէ եւ տարբեր ընթերցողանների մեծ մասը կամ զբռն եւ կամ պարզաբար սխալ է, լայց յաճախ դրանք էլ հնէագրութեան նկատմամբ բաւական բան կը տան. մի քանի գէպքեր, զոր օր. ա եւ ժ տառերը այնպէս, ուր սպասելի էր ի եւ, ինչպէս “Պատմութեւ” 8 եւ 9-րդ (էջ 92, 93, եւ 65, 66) ցոյց են առնում թէ սկզբնագիրը գրուած էր երկաթագրով, ուր միայն կարելի է այս տառերի շփոթումը: Պէտք չէ ամենեւեմ հաստատ ընծայել այն վարկանիւնները, որոնք կարող էին գրողի անուշագրութիւնից սարքել, տառեր, վանկեր, բառեր եւ ամբողջ հաստատաներ քոյն թողնելով: Կամ սխալ կարգաւոր պատուով բառեր՝ մանուանդ, ինչ, ինչ, ինչ, ինչ, եւ այլն: Սակայն այսպիսի գիտողութիւններ ամէն կը կարող է անել, աչքէ անցնելով յետագայ ցուցակի. իսկ բոլոր ընթերցողանների պատշաճութեամբ գնահատութեան համար, որքան որ հնարում էր այժմ, կան նաեւ ձեռնհաս անձինք, որոնք Մովսէս Խորենացւոյ պատմութեան ուսումնասիրութեան ամբողջ տարիներ են նստիւն: այդպիսիների ձեռքը Սանահին օրինակի վարկանիւնները շուտով ապուր համար են որոշեցի յարմար զետեղել առաւելից նկատողութիւններին՝ մէջ. Ձագրի հետ բազմաառում է Տփլիսի 1881 թուի տպագրութիւնը, որ լատգոյններով մէկն ինչեւ Տանդերն, միանգամայն հանրամատուց է: Որքան ուրեք պատահում էին վարկանիւններ, որոնք արդէն Սանահին ձագրից անկախ ցոյց են տրուած վերնեկանի հրատարակութեան, ինչպէս եւ Կարինեանի աշխատութեան (Բաղդադութիւն եւն. Տփլիսի 1858) մէջ. մեք բուրն էլ մտքերէ ենք մեր ցուցակում:

Թրգմ. Մովս. Անոնիան

Ն. ՄՍԻԻ

¹ Գլխաւորապէս Սանահին օրինակի վերայ հիմնուելով՝ Միքայէլ (կեղծանուն) բաւական հետաքննել հետեւաների հաստատմամբ հին Հայոց մատենագրական յիշատակարանների վերանորոգութեան արագորոշներ ձեռնարկ: այս հետեւաները Մովսէս Խորենացւոյ պատմութեան վերայ արած օրէք հետաքննելիս պատմութիւնների հետ ամբողջութեամբ են մի քանի յօդուածների մէջ: որ տպագրուած են 1890 եւ 1891 թուին “Արարատ”, հայ ամսագրում:

² Մեր ներկայ հրատարակութեան մէջ զանց առնուած են այս համաձայնութիւնը, զորոնց կարելի է տեսնել ուսմանը ընդգրկել վերջը դրուած: Այս համաձայնութիւնը գործին մեծ մասը կը կազմէ, (էջ 46—94), ուր Խորենացւոյ զորոց ճիշդիս տպագրութեան էջերն են տողներ կարգաւ: Նշանակուած են առանձին իշխանները մէջ յիշուած ձեռագրին տարբերութիւնը: Այս տարբերութիւնը քաւակաւ շատ են եւ կարեւոր, զորոնց Խորենացւոյ ընդհանր աչքը չեն անտես ընել: ՈՍԻԱ:

³ Հետեւաբար այս հրատարակութեան համաձայն տարբեր ընթերցողանների մեծ ցոյց են տրուած էջեր եւ տողեր. վերջիններս պարզ եւ համարել ներքեից, երբ թուանշանի առաջ նուազական է գրուած:

